

Българската духовна криза: накъде след прехода?

Тодор Велчев, сдружение ХАРТА

Искам да започна с пояснение на две думи, съдържащи се в обявената тема, които вероятно са привлекли вашето внимание: *криза* и *накъде*. В годините на т.нар. „преход към демокрация“ понятието *криза* сякаш излезе на мода. Икономическата криза избухваше на моменти с все сила и досега виси като Дамоклев меч над главите ни. Периодично настъпваха и политически кризи, последвани от падане на правителства. Политолозите пък често говорят за „криза на доверието“ или за „парламентарна криза“. Но рядко, твърде рядко чуваме гласове, че всъщност България се намира в тежка **духовна криза**: перманентна, всеобхватна и много по-страшна от всякакви други кризи. Криза, която се явява най-сериозната пречка пред изграждането на свободно общество и на истинска демокрация и поставя голяма въпросителна пред бъдещето на страната. Оттук и въпросът „Накъде?“ Дежурната реплика: „Вече сме в Европа“ не може да задоволи мислещия човек. Нашият нещастен народ е в безизходица и ставащото все по-тежко мълчание по време на избори свидетелства за това. Въпросът „А сега накъде?“ продължава да си стои все така без отговор, поне на качествено равнище. Това е накратко тезата, която искам да представя пред вас. А сега малко

По-личен увод: Наивните ми надежди за бърза и положителна промяна след 1989 година (Асеновград). Срутването на изкуствената система на „реалния социализъм“ беше предизвестено и очаквано. Същевременно беше налице силен духовен глад: търсене на нещо, в което да вярваш и на което си струва да посветиш живота си. Никога няма да забравя съчетанието на надвиснала съдбовна промяна в страната, вероятно свързана с много несгоди, и същевременно особеното усещане на свобода и духовен порив.

После дойдоха „годините на прехода“ с големите разочарования – не толкова от политиците, колкото от народа, който ги излъчи. Личните ми очаквания за несгоди се сбъднаха и дори стана много по-лошо, отколкото си го представях, а духовният подем се смени с униние и развала. Погрешни избори се редуваха с отделни проблясъци на разум; отделни възвишени пориви и победи на свободата бяха следвани от отпускане и напълно неоснователни очаквания, че сега „ще се оправим“ и всичко „ще потече по мед и масло“. Българинът искаше да живее по западен стандарт, но без да се раздели с нагласата и навиците си от времето на социализма. Дори сега, толкова години по-късно, той пак търси начини да не се променя и някак да влезе „през задния вход“ в елитния клуб на високо развитите страни.

Започнах да се замислям **къде се корени тази орисия**; дали над нашия народ не тежи някакво проклятие? Има ли основания такъв въпрос или е проява на типичното българско черногледство? Защо положението става все по-тежко и не сме ли се озовавали и друг път в подобно? И ако сме се озовавали, как сме се измъкнали и защо сме оцелели? Според мен, знаем достатъчно за близкото историческо минало, за да намерим отговора.

Трудността по-скоро е да го приемем, колкото и неприятен да е той. Крайно време е **да си дадем сметка за някои болезнени истини**. Истини за нашия народ и за неговото духовно състояние, които политическите водачи през всички тези години или не осъзнаваха, или не им отдаваха голямо значение.

I. Българските „преходни периоди към модерна държава“

Малко вглеждане в новата ни история ще покаже, че България вече е имала свои „периоди на преход към модерния свят“: от Освобождението до Балканската война и между двете световни войни. **Сравнението и с двата периода не е в полза на настоящия, сякаш безкраен „преход към демокрация и пазарно стопанство“**. Особено по отношение на духа, с който нашият народ е крачел напред в своето развитие. За да пестя време, ще се спра накратко само на втория от двата споменати периода.

След края на Първата световна война, справедливо наречена от историците „национална катастрофа“, България е в ужасно вътрешно и външно положение:

- Доведена почти до икономически колапс след 6 години войни и сериозни човешки загуби на трудоспособно население.
- Преживяла крушението на националния идеал и загубила почти 50% от етническите си територии.
- Залята от огромна имигрантска вълна (над 600 000 души при около 6-милионно население!)
- Поставена в международна икономическа изолация и подложена на непосилни репарации по Ньойския договор, които – ако не бяха впоследствие отчасти опростени, - трябваше да изплащаме до 1970 година.
- Преживява почти диктаторското управление на Стамболийски, а впоследствие е разтерзана от Септемврийския бунт през 1923 г. и кървавите терористични актове на комунистите.

Въпреки всичко това, страната към края на 20-те години страната постепенно се изправя на крака. (Питам се, когато много хора роптаят от „големите лишения“, които преживяхме през прехода, колцина си дават сметка при какви условия нашите баби и дядовци са построили нова България?) Българинът, в огромното си мнозинство селски стопанин или дребен занаятчия, се залавя за работа с увереността на собственика, разчитащ на своя ум, сили и собственост, а не на държавното подаяние. Резултатите започват да се чувстват към средата на 30-те години. Стопанското оживление и стабилност благоприятстват и културния живот - започва да се оформя художествена и научна интелигенция на европейско ниво. Въпреки липсата на държавни и културни традиции, българското село и град излъчват свои достойни синове и дъщери, които дават облика на едно свободно и будно общество. Към началото на Втората световна война България заема свое достойно място в демократичната европейска общност, а нейният народ е показал завидни качества и духовна зрялост. Това се случва за 20 години, като решителният пробив е направен още за първите 10 от тях. Вместо това, сега и след 18 години преход се търси

изход от положението, в което сме се озовали. Над страната е надвиснал демографски срив и ще става все по-трудно да се намерят хора за буквално всички сектори на икономиката и обществения живот. Към това се прибавя и образователен срив – т.е. дори отнякъде да се намерят хора, те са недостатъчно квалифицирани или направо зле образовани. Униинето на обществото започва да се превръща в апатия. Въпреки привидно много по-добрите исторически условия, отколкото преди 70 години, няма никакви изгледи да очакваме тогавашното благоприятно развитие (Фиг. 1).

След като условията изглежда не са най-същественният фактор, обяснението трябва да потърсим в хората. Същите ли са българите тогава и сега? **Генетично да, но не и духовно.** Затова, смятам с основание, можем да говорим именно за "духовна криза". Време е да поясня и какво разбирам под „духовност“.

II. Духът и духовното

За "духа" и "духовното" говорят философи, религиозни дейци и поети и ако тръгнем последователно да изясняваме тези понятия сега, рискуваме да се оплетем в противоречиви дефиниции и разбирания. Ще се опра на една донякъде интуитивна и най-вече опитна, житейска представа за духовното, която можем да открием у всекиго. "Духът" е тази невидима, но **осезаема реалност в нас, която прави човека човек;** която го отличава от всяко друго същество на тази земя. Един скрит в нас живец, който ни дава вътрешна сила, порив и надежда при трудни обстоятелства (както през 30-те години) или пък може да изпадне в униние дори при привидно нормални обстоятелства (както сега). С други думи, духът води свой живот, който в много по-малка степен зависи от събитията на всекидневието, макар и да изпитва тяхното влияние. Може да ни преведе през периоди на лишения и трудности (както нашите деди). Насочва взора ни все напред, макар и да не знаем какво ни чака; кара ни да не се задоволяваме с постигнатото; пречи ни да се потопим изцяло в проблемите на бита. Накратко, духът помага на човека да излезе от себе си, от ограничения свят на своите нужди и представи и не толкова да зависи от света, колкото да го променя. И нашите ръце и ум са само негови послушни инструменти. Чрез тях духът налага в обществото определени нрави, създава институции, твори култура и красота (Фиг. 2).

Затова човешката история, а и всяко човешко общество свидетелстват за безбройни прояви на духовното. Възникват нови религии или се възраждат стари, създават се шедеври на изкуството, мечтите и надеждите се изливат в песни и стихове, правят се научни открития и се създават научни теории, изобретяват се нови технологии, съзижда се животът на цели общества. Но историята свидетелства, както вече стана дума, и за **заболяване на духа, за духовни кризи** в отделния човек. Когато такава духовна криза обхване мнозинството в едно общество, настъпва тежък упадък и силите на съзиданието не могат да надделеят над покварата, отчаянието и разрухата. И никакъв икономически растеж, добри закони, европейски фондове или чужди инвестиции не могат да

помогнат. Тъкмо такава е нашето българско настояще. Нека го обрисоваме с малко повече щрихи.

III. Белезите на духовната криза

Както духовният подем, така и една духовна криза имат своите симптоми, ясни проявления в обществения живот:

- Първото, което бие на очи, особено при сравнение с други бивши комунистически страни, са размитите граници между добро и зло у съвременния българин или, ако предпочитате, **разпадът на морала**. Моралът е собственият закон на духа, който не може да бъде пренебрегнат лесно – при цялото многообразие на нравствените разбирания. Избледняването и свободното погазване на този закон е категоричен белег за духовна криза. Понякога това не проличава в личния живот, но се проявява в безразличие към нравствеността на околните. Изглежда, че лъжата, кражбата и нечестието, с които беше свикнал от времето на социализма, станаха за нас част от естествения ред на нещата. Обладала ни е морална безчувственост, безразличие към злото в обществото. В днешна България това безразличие е дори примесено с възхита от бандитите и измамниците. (Примери: 1) Какви книги и вестникарски истории се търсят „като топъл хляб“? Мутрите: своеобразни положителни герои на съвременна България – дори само заради това, че са се възползвали от превратното историческо време и са се превърнали в „силните на деня“. 2) Сътрудничеството с ДС - „Кой нормален човек се вълнува от досиета?“ Такава фраза може да бъде произнесена от премиера без последствия, само ако мнозинството действително е изпаднало в морална апатия.)
- **Авторитетните обществени институции са в дълбок упадък:** училището, семейството, властта като институция. Отново говоря по-скоро за духовната страна на нещата. Училището е много далеч от авторитета и ролята, на които се е радвало през Възраждането и след това. „Даскалъкът“ е повсеместно презряна професия и това отношение пролича по време на неотдавнашната учителска стачка. В най-добрия случай, от учителя се очаква да бъде нещо като възпитател - при положение, че повечето деца не са получили никакво възпитание у дома! Но какъв дом, когато и семейството е рухва... Достатъчно е да спомена общоизвестния факт, че както премиерът на страната, така и настоящият му най-отявлен опонент живеят с жени, с които не са сключили брак. Което е просто отражение на една все по-масова практика. А за властта като отговорност не си и струва да говорим. За българина тя и преди, и сега е най-вече средство за обогатяване. А ако някой не гледа така на нея, бърза да опровергае сам себе си, ако случайно влезе във властта!
- Ако слезем от обществено на лично ниво, се натъкваме на **липса на инициативност и творческа, съзидателна мисъл**. В стопански план единственото занятие, което процъфтя след 10.XI.1989 беше

търговията, в несъизмерима пропорция спрямо реалното производство. Ако пък насочим поглед към прекарването на свободното време, май е по-справедливо да говорим не за липса на инициативност, а за обикновена леност. Къде са възторжените туристически групи, някога изградили цяла мрежа от хижи? Къде са читалищата и районните библиотеки, някога едва смогващи да заситят един неутолим стремеж към познание? Колцина от нашите съвременници четат сериозна литература, обичат добрия театър и доброто кино?

- Духовната криза не пощади и чувството за красиво и грозно, стоящо в основата на всяка култура. **Доказва го обстановката, в която живеем.** И то независимо дали общината се грижи за чистотата или се опитва да поддържа някакъв архитектурен стил. Човек ходи из никнешите като гъби нови квартали и може само да се потисне от грозотията и липсата на всякакво чувство за мярка и естетика. Връща се вкъщи и просто избягва да гледа какво се стеле по земята под балконите на блоковете или в кварталните градинки. Понякога се питам: как може да живеем дори един ден в толкова грозна среда? Като поне поддържането на елементарна хигиена зависи от нас...
- Най-сетне, **болният дух не може и истински да се весели.** Тъпче се с телевизионни полуфабрикати, наситени с плосък и циничен хумор; удавя празниците в безсмислена пукотевица; „кефи се“ (съжалявам за жаргона, но в случая няма по-точна дума!) на едно подобие на музика, носеща обидното за автентичното народно творчество название „поп фолк“.
- На целия този фон не е чудно, че **липсват някакви общи, вдъхновяващи мнозинството идеали.** Идеали, които могат да поддържат надежда и вяра у хората. В това отношение, сегашният исторически момент е безпрецедентен в българската история. Липсата на такива идеали обяснява и защо към момента е немислимо да говорим за осъществимо национално единство. Българска нация в момента няма; съществува конгломерат от множество социални групи, които имат малко общо помежду си. Всъщност единственото, което ги обединява, е обитаването на една и съща територия и общите човешки нужди. (Фиг. 3)

Всъщност този последен феномен на духовната криза съдържа в себе си нейната дълбока причина. Духът на българина е „гладен“ и затова линее; именно идеали и свързаната с тях вяра е това, което може да го нахрани. Но откъде да намерим добри, възвишени идеали, които да възродят нацията? **Крайният източник на такива идеали в най-величествените периоди на нашата история е било християнството.** Било пряко чрез дейността на възрожденците (немалко от които са били духовни лица: Паисий, Софроний и Неофит Рилски), било чрез възприемането на ценностите на християнската цивилизация на Европа. От тази перспектива българската духовна криза не е нищо друго, освен краен резултат на един продължителен процес: отрязването на християнските корени на българската духовност.

IV. Причините за духовната криза

Обективните исторически причини за този трагичен процес са много, но са съсредоточени най-вече в близкото минало, в продължилия половин век период на комунистическия режим. Ще посоча само две, които по мое мнение са били от решаващо значение от свободното и събудено общество от 30-те години на XX век да се стигне до днешния упадък. Това са: **премахването на стария български елит и насилствената колективизация на селото**. Първият акт унищожава носителите на идеалите, а вторият – естествената среда, в която те са прилагали. Нека си припомним към коя прослойка са принадлежали онези 30 000 души, избити със или без присъдата на "Народния" съд или физически или морално унищожени в лагерите. Почти без изключение - към интелигенцията и към стопанския елит: учители, учени, творци, духовници, обществени деятели, търговци, предприемачи, изобщо носителите на буден и независим дух. Това са били хора на таланта и честта, изградили се като личности с големи усилия и постоянство и без да се ползват от някаква държавна грижа или закрила. Обикновено започнали своя път от низините, те са имали богат житейски опит и копнежите или болките на народа никога не са им били чужди. Затова и са били истински елит на страната, без да се затварят в елитарни, откъснати от действителността кръгове. Онези от тях, които оцеляват, нямат възможност да създадат свои ученици и да осигурят приемственост в културното и обществено развитие на България.

Насилствената колективизация пресича здравия корен на българската нация и коренно променя нейния характер. Опората на българина през всички превратности на историческата съдба е била селската собственост. Дребна или средна, често недостигаща, но собственост, достатъчна за изхранване и даваща известна независимост от политическите промени. Предали всичката си земя и добитък в ТКЗС-то, хиляди семейства остават без перспектива и започва масова миграция към градовете, където социалистическата власт строи огромни заводи и панелни жилища за новосъздадения пролетариат. Кръвта на България, нейното селско население, изнесло на плещите си войни и лишения и, въпреки всичко, произвеждало "от пиле мляко" и раждало по 5-10 деца на семейство, бавно започва да се изцежда. Залага се онази огромна бомба със закъснител, която избухна към края на 80-те и особено през 90-те години и пося грозни разрушения: пълен демографски срив, цветущи някога села и малки градчета, пълни главно със стари хора, пустеещи земи, порутени селски къщи. Откъснат от корена си, със смачкано самочувствие, българинът неусетно попада в плен на омразата - онази омраза, която според Маркс трябва да дава тласък на класовата борба. Обикновеният човек намразва интелигенцията: "Напишат нещо или цапотят по платното, накрая си вземат паричките, а ние се потим!" Работникът намразва чиновника: "Седят и си пият кафето по канцелариите, а ние бачкаме". Селянинът намразва гражданина: "Живеят си уредено, имат удобства, а ние тук се трепем от сутрин до вечер". Възниква едно абсурдно обществено устройство, при което **никой не си е на мястото** и всеки

завижда на другия за неговото положение. Появяват се невидими линии на напрежение между всички групи на обществото и логично се стигна до днешната дезинтеграция.

Колкото и трагични да са тези обстоятелства в нашето минало, те не могат да бъдат нито достатъчно обяснение, нито оправдание за постепенното духовно падение на българина. Както вече казахме, външните обстоятелства не могат да бъдат решаващи за един здрав дух. Вината в крайна сметка е на самия човек като духовно същество. Основната причина за духовната криза е, че **на българина му хареса да живее така!** Той продаде душата си. Прегърна социализма със сърце и душа. Както при всеки гнилостен процес, отвън не личеше нищо. Годишните течаха в мирен ритъм, конгрес след конгрес и петилетка след петилетка, а сред народа - нито следа от недоволство. Нямахме свобода, заплатите бяха малки, за купуване на кола се чакаше по 15 години, за да излезеш в чужбина ти трябваша връзки, с банани и портокали бяхме ощастливявани по празниците, за хубави филми или книги се виеха опашки още от предишния ден. Нямахме свобода, но имаше сигурност: измамната сигурност на еснафа, състояща се в една карта за почивка на година, жилище и ядене и пиене на корем. Народът се веселеше и викаше: "Да е жив бай Тошо, поне докато уредим и децата с апартамент и работа!" И малцина виждаха страшното духовно падение на българина, постепенното оскотяване, което не можеше да доведе до нищо добро.

V. В търсене на изход от духовната криза

Нашето изложение би било непълно, ако накрая не предложим някаква идея за излизане от духовната криза. Именно идея, защото конкретна рецепта едва ли има. Понеже духът трудно се поддава на влияния отвън и е по същината си свободен, духовните промени стават много бавно и много трудно. И при всички случаи не може да се изработи „антикризисна програма“, както това става в политическата или икономическата сфера.

Изходния път, който ние от сдружение ХАРТА и лично аз виждаме, е основан на библейските принципи. Това се дължи изцяло на християнската ни вяра и убеждения, а не на фалшивата презумпция, че – видите ли, - България е традиционно християнска страна и такава трябва да си остане. Ако миналото на една страна е обвързано с дадена религия, това съвсем не означава, че и за в бъдеще трябва да е така. **Но християнството е нещо много повече от една религия** – то е жива вяра, способна да храни и движи човешкия дух; учение, даващо отговор на съдбовните въпроси от всички епохи; динамична сила, способна да преобрази обществото. И ето какъв изходен път може да предложи то (Фиг. 4):

- **Да не си затваряме очите за истината** и да наричаме нещата, на които сме всекидневно свидетели, с истинските им имена: поквара, кражба, лъжа, мързел, нечестие. Този ясен и критичен поглед трябва да е насочен в не по-малка степен към самите нас. Ако се възмустваме от крадците, ние самите дали не укриваме данъци? Ако

се отвращаваме от лъжите на политиците, ние самите лъжем ли? Ако се вайкаме поради моралната развала, ние самите чисти ли сме? Не е страшно да открием симптомите на всеобщото падение и в нас самите – далеч по-страшно е да се самоаблуждаваме, че всичко е наред. Тогава следващата стъпка е логична:

- **Отричане от злото и нетърпимост към него:** в себе си и в обществото. Признание, че така повече не може и не бива да се живее и осъществяване на решителен поврат, най-напред на лично ниво. На християнски език това се нарича *покаяние*. Истинското покаяние изисква доблест и смелост. Не е никак лесно, но пътят на примирението и овчедушието може да ни отведе единствено към пълния крах. След поврата на покаянието ни е нужна нова посока -
- **Намиране на здрави основания за добра надежда** или, в духа на казаното досега, на вдъхновяващи идеали. За момент мога да се абстрахирам от своята лична вяра и да се огледам за други духовни алтернативи. Трудно ми е да ги видя. Живеем в принизено, прагматично време, в което дори религията се преценява на езика на ползите. В най-добрия случай, хората формулират близки и лични цели, но не и идеали. А съкровищницата на идеали е по-близо до нас, отколкото очакваме. Християнското наследство може да бъде преоткрито и претворено в съвременния живот. На християнски език това е реалната, подновяваща се *вяра*.
- **Действеноост, търпение и съзидание:** Вярата със здрави основания е съвършено чужда на илюзиите и на магическото мислене. България няма да се оправи по чудо, нито ще я оправи някой пореден „месия“. Тя може да бъде въздигната отново с търпение и упорита работа на просвещение и съзидание, в продължение на едно-две поколения. Най-вероятно сегашното активно поколение няма да види плодовете на такъв труд, но без неговите целенасочени усилия не би имало никакви плодове. Такъв е духът на *саможертвата*, която проповядва и към която призовава християнството.

И все пак, то също обещава чудо. Чудото, че самият Бог ще се намеси и ще подкрепи онези, които следват пътя на покаянието, вярата и саможертвата. И ще благослови страната, в която има повече такива хора.